

Shugalyova I. M. To question of Ukrainization of the Orthodox church in the Poland between world wars (1918-1939 years)

In article the analysis of a policy of the government of Poland in a religious question during the period between World wars is made. The author has paid the basic attention to process of declaration of independence to Orthodox Church in Poland and to attempts to give to it national Ukrainian or Belorussian character.

Key words: *the Polish Autocephalous Orthodox Church, the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, the Ukrainization, Belorussizatsija.*

УДК 283/289(261.7)

В. І. Любащенко

ПРОТЕСТАНТИ В УКРАЇНІ: НАСЛІДКИ ПОЛІТИКИ «ДЕРЖАВНОГО АТЕЇЗМУ»

У статті аналізуються документи, якими радянський режим упродовж 1918 – початку 1980-х рр. унеможливив повноцінне функціонування протестантизму в Україні. З'ясовуються кризові явища у протестантському середовищі, що виникли внаслідок переслідувань.

Ключові слова: *Україна, протестантизм, радянський режим.*

2011 р. виповнюється п'ятдесята річниця «Інструкції із застосування законодавства про культури», затвердженої постановою Ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР. Цей документ, прийнятий у супереч конституційних норм, унеможливив діяльність багатьох протестантських громад. Протестантизм в Україні й по сьогодні долає наслідки антидемократичних актів тоталітарного режиму, що спричинили не лише правове упослідження, а і тривалу суспільну ізоляцію віруючих.

До встановлення радянського режиму в Східній Україні мешкало майже 50 тис. баптистів і стільки ж євангельських християн, понад 40 тис. менонітів, по кілька тисяч реформатів і адвентистів сьомого дня [1, с.244-245; 2, с.23]. Євангелічно-лютеранська Церква в Україні, поширена в тодішніх Волинській, Подільській, Київській, Чернігівській, Полтавській, Катеринославській, Харківській губерніях, а також у Криму, 1918 р. налічувала від 600 до 700 тис. членів [3, с.167]. В середині 20-х рр. протестантська палітра урізноманітнілась новими течіями, зокрема п'ятидесятницькими.

У Західній Україні до 1939 р., окрім згадуваних, існували громади методистів, Церкви Христа, Новоапостольської Церкви, а також Української лютеранської та Української реформатської Церков. У Галичині і Буковині діяли ще свідки Єгови, у Закарпатті – угорці-реформати і вільні християни, або плімутські брати. Кількість протестантів у Західному регіоні поступалася Східному, однак після 1929 р. саме на захід поступово переносився центр діяльності нововірчих течій. Розмаїтість і статус релігійної меншини робили протестантизм, з одного боку, уразливим перед владою, з іншого – вельми адаптивним до суспільно-політичних змін.

Перший період зіткнення протестантизму з радянським режимом припав на 1918-1929 рр. За визнанням протестантів, це був час «великих сподівань». 23 січня 1918 р. Рада народних комісарів РРФСР оприлюднила «Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», яким, зокрема, позбавила державного статусу Російську православну Церкву (РПЦ), а 4 січня 1919 р. – «Декрет про звільнення від військового обов'язку за релігійними переконаннями». Їх появу деякі історики пов'язують з прагненням більшовиків привернути на свій бік масу віруючих, незадоволених царатом і керівництвом РПЦ. Декрети ініціювали Володимир Ленін, який симпатизував релігійно-опозиційним рухам, і його секретар Володимир Бонч-Бруєвич – відомий до революції сектантознавець. При цьому очевидно є спроба більшовицької влади використати релігійні меншини в руйнації позицій російського православ'я. Однак чи справдили нові законодавчі акти сподівання протестантів?

Зміст першого декрету добре відомий. За ним, Церква як інститут і всі релігійні громади втратили право юридичної особи, їх майно оголосили народною власністю, яка лише надається у користування. Однак і в такій редакції протестанти сприйняли декрет позитивно – влада урівняла їх з віруючими інших конфесій, дозволила легалізувати діяльність. Вже за 1917-1929 рр. кількість баптистів і євангельських християн в Радянській державі зросла з 200 до 500 тис.; більшість з них мешкала в Україні – головному регіоні протестантських впливів у колишній царській Росії. Лише один Всеукраїнський союз баптистів 1928 р. налічував 60 тис. охрещених членів. Кількість менонітів в Україні у цей час зросла з 40 до 120 тис. [1, с.254; 2, с.23; 4, с.15,17-18]

Другий декрет передбачав звільнення від військової служби за релігійними переконаннями, що була замінена альтернативною службою у шпиталях чи трудових загонах. Місцеві органи влади призначали групи експертів для розгляду відповідних клопотань. Попри те, що експертами були невіруючі, а коло осіб, які підпадали під дію декрету, постійно звужувалось, закон також був сприйнятий протестантами схвально. На допомогу експертним групам 1919 р. у Москві створено Об'єднану раду релігійних громад і груп (в Києві – Українську раду громад і груп баптистів і євангельських християн). За два роки дії декрету дозвіл на

альтернативну службу отримало майже 40 тис. осіб (з них 2/3 протестантів). Багато заяв надходило з військових частин, в яких перебувало чимало віруючих ще з Першої світової війни.

Натомість "ленінські" декрети постійно доповнювались. 24 серпня 1918 р. видано інструкцію Народного комісаріату юстиції РРФСР "Про порядок проведення в життя Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви", в якій уже дано перелік релігійних громад, які підпадають під дію декрету, вказано на обов'язковість письмового дозволу від місцевої влади на релігійну діяльність, детально розписані умови користування церковним майном. У нових пунктах закону зазначалось: "влада... зобов'язує... забрати з храмів та інших молитовних будинків, які становлять народне надбання, всі предмети, що ображають революційні почуття трудящих мас". Було також заборонено навчання релігії будь-де крім спеціальних богословських закладів, приміщення яких переходило у розпорядження місцевих рад або Народного комісаріату освіти, "викладачі релігійних віровчень позбавлялись забезпечення" [5, с.80]. В грудні 1918 р. декрет доповнено "Циркуляром з питання про відокремлення церкви від держави", який уточнював базовий закон 17-ма розлогіми роз'ясненнями. В них, з одного боку, застерігалось від брутальних дій проти віруючих, священнослужителів, ченців (що засвідчило фактичне невиконання закону на місцях), з іншого – пропонувались нововведення, які підштовхували владу до нових утисків (можливість позакультового використання церковних приміщень і монастирів та їхнього майна, залучення церковних служителів до суспільно-корисних робіт).

19 червня 1923 р. видано "Інструкцію з питань, пов'язаних з проведенням Декрету про відокремлення церкви від держави", що мала чергові уточнення, мотивовані, як вказано в документі, усуненням порушень прав віруючих. У ній читаємо: "...виголошення проповідей, оскільки такі є невід'ємною складовою богослужіння, допускаються вільно без попередньої цензури за умови, якщо вони мають винятково релігійний характер", а "розповсюдження і пропаганда буржуазно-анархічних і антидержавних учень під релігійним прапором... підлягає кримінальному суду" [5, с.82]. Хто і як визначає зміст релігійної проповіді, не вказано, а, отже, це віддано на розсуд місцевої влади.

Подвійні стандарти – декларація прав у базових законах і їх нівеляція підзаконними актами – красномовно підтверджуються сумною долею декрету про звільнення від військового обов'язку. Вже 14 грудня 1920 р. Ленін підписав постанову Ради народних комісарів РРФСР про доповнення до нього з пропозиціями "по забезпеченню об'єктивності" доказів релігійних переконань особи, а саме: 1) відмова від участі у війні повинна бути чітко записана у віровченні, 2) віруючий має довести щирість своїх переконань, а ці докази розглядатися у суді за наявності свідків – авторитетних людей "з даної місцевості". При цьому експертна група могла виносити рішення вже незалежно від Об'єднаної ради релігійних громад і груп. Адже остання у своїх резолюціях оприлюднювала факти переслідувань за релігійні переконання в Радянській державі, арештів протестантських проповідників, керівників Студентської християнської спілки, волонтерів Армії спасіння. І після того, як Об'єднана рада виступила проти страти віруючих військовослужбовців за небажання брати до рук зброю (приміром, улітку 1920 р. лише у Воронежській губернії було розстріляно 34 "сектанти-анархісти"), проти неї розгорнули пропагандистську кампанію. Газета "Красный боец" 16 вересня 1920 р. писала: "Наші вороги посилають у червоноармійську масу, під маскою євангелістів, таємних недругів робітників і селян, що прагнуть приспати їх запереченням війни і переконанням скласти зброю" [6, с.239]. Тому Рада народних комісарів РРФСР від 16 травня 1921 р. доручила Наркомюсту, Наркомзему і Всеросійській надзвичайній комісії розглянути доцільність подальшого існування Об'єднаної ради, діяльність якої була означена як "антирадянська". 5 листопада 1923 р. циркуляр Народного комісаріату юстиції обмежив чинність закону про альтернативну службу духоборами, молоканами і менонітами. А 1924 р. Об'єднану раду заборонено.

Небезпека, що нависла над протестантами через пацифізм, місіонерство, філантропію, принципову позицію у питанні свободи совісті, змусила лідерів багатьох протестантських союзів піти на співпрацю з режимом. Деякі спільноти навіть вилучили зі своїх статутів доктринальні засади, небажані для влади. Питання військової служби у нових статутах баптистів, адвентистів, п'ятидесятників визначалося вже особистим вибором віруючого, проповідь звужувалась лише колом одновірців, релігійне навчання дітей – рамками сім'ї, матеріальна допомога оголошувалася зайвою в умовах "всєбічного піклування влади про трудящих". Така наруга над сумлінням підважувала опозиційні настрої в євангельсько-баптистському і п'ятидесятницькому братствах. У Церкві адвентистів сьомого дня (ЦАСД) стався розкол, який призвів до виокремлення громади адвентистів-реформістів.

Окрему сторінку в історію відносин між протестантами і радянським режимом вписала програма колективізації, яку стосовно релігійних меншин здійснювала Комісія із заселення радгоспів, вільних земель і колишніх маєтків сектантами і старообрядцями (Оргкомсект), створена у жовтні 1921 р. при Головоколгоспі Народного комісаріату РРФСР. Оргкомсект покликаний був залучити сектантів і старообрядців для впорядкування пустирів і неосвоєних земель та відновлення зруйнованого Громадянською війною господарства. А в ході проголошеного Львом Троцьким "релігійного НЕПу" сектантам пропонувалося якнайшвидше утворити господарські комуні, взірцеві ферми, закласти основи споживчої кооперації. В обмін на це влада запевняла, "що за їхнє вчення ніхто ніколи нікого не буде переслідувати" [7, с.554-555].

Слід визнати: у цей період найуспішніші колективні господарства в Східній Україні були закладені почасти саме протестантами. Особливу активність у цьому виявляли меноніти та євангельські християни, які мали досвід господарської діяльності. До більшовицького перевороту з менонітського середовища України

вийшло чимало фермерів і відомих підприємців; в 20-х рр. тут уже діяли Товариство з виробництва борошна "Нібура і Ко" в Олександрівську Катеринославської губернії, Товариство борошняної торгівлі братів Г. і П. Гезе, парові млини І. Тіссена у Катеринославі, Я. Зіменса у Нікополі, П. Унґера у Бахмутському повіті Катеринославської губернії. 2 січня 1922 р. Рада союзу євангельських християн ухвалила "організувати при всіх своїх крайових, обласних, окружних і районних відділах кооперативи". Заклик схвально сприйняла більшість протестантів, у тому числі й ті, які ще за царату емігрували за кордон. Деякі з них почали повертатися з Північної і Південної Америки в Радянську державу. Голова Всеросійського союзу євангельських християн Іван Проханов виступив з планом побудови грандіозної комуни "Місто сонця", прообразом якої мала стати християнська комуна "Вертоград", заснована Прохановим ще 1894 р. неподалік Сімферополя.

Господарська діяльність протестантів, з огляду на релігійні погляди (догмат загального священства віруючих – служіння Господу не лише у церковній, а й громадянській, професійній, сімейній царинах) і здоровий спосіб життя, була вельми успішною. Водночас колгоспний рух, до кривавих втручань у нього Йосифа Сталіна, явно пробуксовував. Сектантознавець Федір Путінцев цілком у дусі ідеологічних настанов більшовизму оцінював економічні здобутки релігійних комун як посилення куркульських елементів: "У цей час на Україні заможні та куркульські групи селянства і сектантства, сягали разом 49,5%... і керівні куркульські групи на Україні були сильнішими" [8, с.85]. Відтак, сектанти оголошувались ворогами колгоспного ладу.

Зазначене зумовило різку зміну у ставленні режиму до Оргкосекту. 1922 р. у резолюції XII з'їзду РКП(б) "Про постановку антирелігійної агітації" зазначалось, що "поряд з розкладом старих релігійних організацій" має місце "значний ріст деяких сект, верхівка яких ідейно пов'язана з відомими елементами європейської та американської буржуазії" [6, с.241]. У травні 1924 р. на сторінках газети "Правда" розгорнулася дискусія з приводу доцільності подальшого залучення протестантів у сільськогосподарське будівництво. Диспутанти зазначали, що "сектанти є більш культурні, господарка у них поставлена краще", за гонінь при цараті вони "виробили чимало цінних моральних якостей", водночас "особливо помилковим і небезпечним" було би "протиставлення сектантів решті трудівників села" [6, с.244].

Зрозуміло, що кампанія "ліквідації куркульства як класу", яка розгорнулася в СРСР наприкінці 20-х рр., болісно вдарила по протестантах. Майно релігійних комун було конфісковане, їх організатори ув'язнені. Так, у Дніпропетровській області ліквідовано баптистську комуна "Сонце правди" у с. Черепові Проскурівського району, менонітську "Об'єднання праці" у с. Богданівці Дерезнянського району, комуна євангельських християн "Царство світла" у Юр'ївському районі. Іван Проханов був заарештований за антивоєнну і буржуазно-економічну пропаганду.

Та найбільших втрат зазнали протестанти після оприлюднення 1 березня 1929 р. циркуляру ВЦРПС (№53) "Про посилення антирелігійної пропаганди", в якому вказувалось на "необхідність посилення ідейної боротьби з релігійним світоглядом, зокрема з розвитком баптизму, вченням євангелістів... У теперішній момент церква і різні релігійні секти служать прикриттям для антирадянської роботи куркульських і капіталістичних елементів у країні та для міжнародної буржуазії". В резолюції II Всесоюзного з'їзду Войовничих безбожників (квітень 1929 р.) керівники баптистів, євангельських християн, адвентистів і методистів названі "політичною агентурою", а їх громади – "військово-шпигунськими організаціями міжнародної буржуазії" [9, с.7]. Вирок протестантизму був, по суті, винесений.

Остаточним перекресленням "ленінських" декретів стала постанова "Про релігійні об'єднання", прийнята ВЦВК РРФСР у квітні 1929 р. За нею, будь-яка діяльність Церкви обмежувалась лише задоволенням релігійних потреб віруючих. Євангелізація, богословське навчання, просвітництво, видавнича справа заборонялися. Порушенням закону оголошувались філантропія і матеріальна підтримка одновірців, створення кас взаємодопомоги, кооперативів, виробничих артілей і комун, проведення зборів для дітей, юнацтва і жінок. Не можна було мати біблійні, літературні, рукодільні, трудові та інші товариства, гуртки і групи. Проповідь Слова Божого за межами культових споруд і прилучення до громади осіб інших сповідань або невіруючих визнавалися злочином перед законом. У травні 1929 р. на основі постанови внесено зміни до статті 4-ої Конституції РРФСР, в якій зазначалось, що в Радянській державі будь-хто може відправляти релігійні культу і здійснювати антирелігійну пропаганду. (Таке формулювання залишилося в статті 124-й Конституції, прийнятої 1936 р., і в 104-й статті Конституції України від 1937 р.). Тим самим релігійне життя обмежилось лише культовою практикою, натомість атеїстична пропаганда набувала рівня державної політики.

Відтак, радянський режим розпочав руйнацію основ духовно-релігійного життя. Після 1929 р. політика дискримінації Церкви і віруючих перейшла в режим тотальних репресій. Для протестантизму, в якому літургійна складова поступається проповідництву, євангелізації, просвітництву і філантропії, зазначені постанова і законодавчі акти стали початком кінця інституціоналізованого існування. Як наслідок – у 1929-1933 рр. "за протизаконну діяльність" заборонені всі протестантські громади, їх лідери і чимало віруючих зазнали арештів, молитовні будинки та інше майно конфісковано. Вже восени 1929 р. заарештовано більше 100 баптистських пресвітерів, й до 1941 р. пройшло три хвилі арештів: у 1929-30, 1933-35 і 1937-38 рр. Деякі лідери ув'язнювались неодноразово; баптист Василь Іванов-Клишніков пережив 31 арешт, а баптистська родина Вінсів виплекала три покоління страждальців за віру.

1930 р. євангельсько-баптистські громади в СРСР мали трохи більше 50 тис. членів [2, с.23]. З 21 тис. адвентистів залишилось не більше половини. У тюрмах чи на засланні опинилось 3 тис. адвентистів, й до 1941 р. страчено 80% їх керівників [10, с.53]. З менонітів залишилась третина, згодом майже всі меноніти України (які не встигли емігрувати до Північної Америки) були вислані до Сибіру і Казахстану [1, с.264]. Всеукраїнський союз християн євангельської віри (п'ятидесятників), що у 1928 р. налічував 18 тис. осіб, втратив до 70% своїх членів. Лише з Таврійського краю, де у 1928 р. діяло 340 лютеранських громад зі 168.300 парафіянами, до 1938 р. депортовано і відправлено у табори не менш як 10.700 осіб. Менонітів і лютеран – а ними, здебільшого, були вихідці з Німеччини і Голландії – звинувачено не лише у куркульстві, антирадянських настроях і пацифізмі, а й політичній неблагонадійності. У передвоєнні роки здійснювалась масштабна операція з переселення німецького населення з європейської частини СРСР на схід.

1929 р. припили діяльність усі національні протестантські союзи, створені в середині 20-х рр. у Радянській Україні, – Всеукраїнський союз євангельських християн-баптистів, Всеукраїнське об'єднання менонітських громад, Всеукраїнське об'єднання адвентистів сьомого дня, Всеукраїнський союз християн євангельської віри. Закрито протестантські періодичні видання, друкарні, біблійні школи, регентські курси. Після 1929 р. майже всі громади перейшли на нелегальний режим, що автоматично робило протестантів ворогами радянського режиму. До Другої світової війни в Східній Україні не залишилося легального п'ятидесятництва. До 1936 р. діяло по одній офіційно діючій громаді баптистів і адвентистів. Євангелічно-лютеранська Церква в Україні у 1924 р. мала 81 пастора, 1936 – 10, 1937 р. – лише одного [11, с.100].

Ще більших втрат після 1939 р. зазнали протестантські громади Західної України і, передусім, ті, що мали виразно національний характер, брали участь у політичному і культурному житті. Їм не простилися ні навчання пастирів у Німеччині, Швейцарії, Голландії, ні зв'язки з діаспорою у Північній Америці, ні участь у галицьких товариствах “Просвіта” і “Відродження”, ні членство у пластунському русі та загонах УГА, УПА, січових стрільців. Відтак, тут змушені були припинити свою діяльність Союз українських євангельських християн-баптистів, Українська лютеранська та Українська реформатська Церкви. Всі їхні лідери, яким не вдалося виїхати за кордон, були заарештовані і заслані до Сибіру; доля більшості з них невідома.

Другий період у відносинах між протестантами і радянським режимом припадає на повоєнний час і пов'язаний з відомою зміною у ставленні до Церкви Йосифа Сталіна. Він врахував добровільне служіння віруючих на фронтах Великої вітчизняної війни, збір ними грошей для комплектування санітарних поїздів. Та найбільше владу вразило те, що попри репресії і поневіряння кількість протестантів зростала. Нову форму стримування протестантизму знайдено у 1945 р.: за ініціативи Ради у справах релігійних культів СРСР (а насправді – НКВС) протестантські спільноти країни були об'єднані в Союз євангельських християн-баптистів (СЄХБ). Він, з одного боку, мав згурпувати усі протестантські течії в єдину легальну структуру, яка вже діяла під пильним оком влади, з іншого – продемонструвати світовій громадськості гуманізм атеїстичного режиму. Добровільність цього об'єднання спростована багатьма документами. Достатньо зазначити, що підписантами угоди про створення СЄХБ були пастори, які на той час перебували на засланні. Офіційно своє рішення вони пояснювали трагічною ситуацією, в якій перебували заборонені братства. Втім, деяких з підписантів, зокрема п'ятидесятників, які не погодились з угодою, було знову заарештовано. Це дало їм підстави спростовувати легітимність включення п'ятидесятництва до СЄХБ.

З'ясуємо зміни, що сталися в житті протестантів внаслідок об'єднання. Та спочатку – про його склад і принципи утворення. Першими угоду підписали баптисти та євангельські християни, які не мали принципових розходжень у віровченні й обрядах, і саме їх представники увійшли до керівної Всесоюзної Ради СЄХБ. 1945 р. до структури – погрозою відмови від реєстрації – приєднали частину громад Всеукраїнського союзу християн євангельської віри (п'ятидесятники Східної України) і Союз зборів християн віри євангельської (до 1939 р. діяв у Західній Україні). Суб'єктами СЄХБ стали також естонські громади Армії спасіння (1945), вільні християни Закарпаття (1946), євангельські християни-тверезники і Церква Христа (1947), братські меноніти (1965), близькі своїм вченням до баптистів. У 1949 р. до СЄХБ приєднано ще одну п'ятидесятницьку течію – євангельських християн у дусі апостольському (смородинців). Це був абсолютно “фіктивний шлюб”, неприйнятний для обох сторін: смородинці заперечують догмат святої Трійці, й в очах баптистів, євангельських християн та інших п'ятидесятників вони – еретики. Однак влада, що прагнула охопити своїм контролем якомога більше протестантів, на це не зважила. Наприкінці 40-х рр. 48% протестантських громад, що входили до СЄХБ, перебували в Україні, а три чверті їхніх членів мешкало у Волинській, Рівненській і Львівській областях [2, с.67; 12, с.42]. Для вцілілих після радянських репресій і війни протестантських громад входження до СЄХБ стало шансом на виживання. Однак з усіх примусово об'єднаних у цю структуру течій лише найбільші зберегли свою ідентичність. Невеликі спільноти розчинилися у міжконфесійному конгломераті, а деякі остаточно зникли з релігійної мапи України.

Особливо болісним стало приєднання до СЄХБ п'ятидесятників. Їх лідери підписали зі структурою Серпневу угоду, якою відмовились від доктринально-культових елементів, що вирізняють п'ятидесятників і були оголошені владою як бузувірство: від догмату про хрещення Святим Духом з ознаками іншомов, “говоріння на мовах” (глосолалії), практики омовіння ніг і “хорової” молитви (молитви вголос). Серпневою угодою п'ятидесятники позбавились права на автономну реєстрацію, друк своєї літератури, відкриття біблійних шкіл. Представницька діяльність СЄХБ (діалог з державними і недержавними інституціями), друк журналу “Братский вестник”, навчання на дворічних біблійних курсах зосередились в руках євангельських християн і баптистів. Їх представники перевіряли виконання угоди п'ятидесятницькими громадами, а

виявлені порушення ставали предметом критики на сторінках “Братского вестника”, що призводило часто до скасування реєстрації громад. За визначенням Вальтера Заватськи, Серпнева угода нагадує часом ультиматум п’ятидесятникам з боку баптистів [2, с.104].

Однак і це не все. За угодою п’ятидесятників реєстрували винятково як євангельських християн-баптистів. Хоча, наприклад, на Волині майже 80% громад СЄХБ наполовину або частково склалися з п’ятидесятників. Це дозволяло органам влади применшувати їхні кількісні показники, а відмову їм у створенні власного церковного об’єднання мотивувати “нечисельністю віруючих”. Тому кількість незареєстрованих п’ятидесятницьких громад в Україні щороку збільшувалась. У 40-50-х рр. на з’їздах у Дніпродзержинську і Харкові прийнято рішення про створення Братства незалежних християн євангельської віри, яке оголосило бойкот Союзу ЄХБ і відмову від співпраці з владою. На початку 70-х рр. п’ятидесятницьке підпілля в Україні налічувало майже 500 громад, що мали від 20 до 40 тис. членів [13, с.406-407].

За оцінками зарубіжних аналітиків, 70-80-х рр. підпільний сегмент протестантизму був удвічі, а подекуди – й утричі більшим за легальний [14; 15; 16]. Штучне створення “сектантського андеграунду” автоматично зробило значну частину віруючих цілком упослідженими у своїх правах – влада в такий спосіб продовжила політику репресій, доповнену маніпуляцією протестантським керівництвом. Відтак, зростала напруженість у відносинах між зареєстрованими і незареєстрованими громадами, на адресу перших все частіше лунали звинувачення не лише у пособництві “безбожній владі”, а й у зрадництві завітів Христа. Зазначене унеможливлювало повноцінний розвиток і структурованість протестантського середовища.

Структура СЄХБ становила піраміду, що відтворювала єпископальний принцип і, водночас, нагадувала радянську модель управління: президія, генеральний секретар, ієрархія підрозділів, інститут уповноважених і старших пресвітерів. Така структура чужа євангельському протестантизму, який сповідує принцип конгрегаціоналізму, незалежності внутрішнього життя кожної помісної церкви. Натомість вона допомагала владному режиму контролювати СЄХБ на всіх рівнях: від громади до керівного апарату.

Атеїстична пропаганда змальовувала Союз ЄХБ як приклад успішних відносин між державою і релігійними меншинами. Однак ця структура так і не змогла об’єднати в єдину спільноту всіх протестантів. До неї увійшла лише частина євангельсько-баптистських, п’ятидесятницьких і менонітських громад, інші утворили потужне релігійне підпілля із значним дисидентським потенціалом. Діяльність незареєстрованих громад постійно переслідувалась, їх лідери зазнавали арештів. Поза СЄХБ залишились також адвентисти сьомого дня, церковні меноніти, деякі п’ятидесятницькі групи, угорські реформати, методисти, назаряни. У постійній конфронтації з владою перебували свідки Єгови та адвентисти-реформісти, режим вів з ними майже неприховану війну. А всередині СЄХБ посилювались протиріччя між різними течіями, зростало невдоволення керівним апаратом, який пішов на відверту співпрацю з режимом. У 50-х рр. лідери СЄХБ увійшли до кількох міжнародних миротворчих організацій, що представляли політичні інтереси СРСР. Виступаючи за кордоном, вони змушені були спростовувати факти переслідувань своїх одновірців, що їх оприлюднювала західна преса.

Натомість неофіційна мета, яка закладалась в ідеї “мега-церкви”, була досягнута. СЄХБ, по суті, став знаряддям в руках влади для тиску на протестантське середовище, чинником дестабілізації життя в громадах, протиставлення одних церковних лідерів іншим. Тотальний контроль над об’єднанням і неприхований сервілізм керівного апарату СЄХБ унеможливлювали відстоювання конституційних прав віруючих. Попри заяви на зразок “СЄХБ і старші пресвітери стали жертвою з боку представників влади” [13, с.240], в протестантському середовищі наростала недовіра до свого керівництва. На початку 60-х рр. внутрішня напруга в структурі вилилась у розкол.

1959 р. керівництво Всесоюзної Ради СЄХБ скерувало в місцеві громади “Положення про Союз євангельських християн-баптистів в СРСР” та “Інструктивний лист старшим пресвітерам СЄХБ”. Ці документи звули статутні засади обцинного життя їх “приведенням у відповідність до існуючого законодавства”. У черговий раз помісним церквам заборонялось хрещення неповнолітніх осіб, проведення біблійних та інших зібрань, зборів для проповідників, навчання регентів, створення кас взаємодопомоги. Пресвітерам рекомендовано “стримувати нездорові місіонерські прояви і гонитву за кількістю віруючих”, “звести хрещення молоді до мінімуму”. Зауважимо, що ці вимоги виходили вже не з боку влади, а церковного керівництва.

У відповідь на це в серпні 1961 р. створено Ініціативну групу євангельсько-баптистських лідерів, яка оголосила свій розрив з Союзом ЄХБ як таким, що втілює програму “руйнації церкви церквою”, і необхідність його перебудови на євангельських засадах. Оргкомітет Ініціативної групи заявив про відлучення керівників Всесоюзної Ради СЄХБ від Церкви, а 1965 р. розробив статут нового братства – Ради церков євангельських християн-баптистів (РЦ ЄХБ). Її лідери Георгій Крючков і Георгій Вінс стали невдовзі уособленням поняття “в’язень віри” для всіх протестантів світу.

Поява нової спільноти, яка своїм виходом з СЄХБ опинилась фактично поза законом, спричинила нову хвилю репресій. Її законодавчим підґрунтям став черговий підзаконний акт, прийнятий у 1961 р., – “Інструкція із застосування законодавства про культу”. В ній, крім уже відомих табу, з’явилась низка нових. Так, заборонялось “займатися благодійницькою діяльністю..., організовувати паломництво віруючих до так званих святих місць, чинити обманні дії з метою збудження марновірства”, без спеціального дозволу влаштовувати загальні збори віруючих, “проводити релігійні церемонії в квартирах і будинках віруючих”,

влаштовувати вечори відпочинку, дитячі і спортивні майданчики і спілки, відкривати бібліотеки, організувати художню самодіяльність тощо. І, по суті, в порушення Конституції СРСР, давався перелік протестантських течій, віровчення і діяльність яких влада оголосила “антидержавними і бузувірськими” [5, с.172-178]. Йшлося, зокрема, про єговістів, п’ятидесятників, адвентистів-реформістів, мурашківців. Пізніше цей список доповнили “ініціативники”, або прихильники РЦ ЄХБ, яких офіційна пропаганда охрестила екстремістами і релігійними фанатиками.

Як бачимо, створення СЄХБ не обезпечило протестантів від репресій. Їх зазнавали і зареєстровані, і незареєстровані громади. В середині 50-х рр. влада відібрала Центральну баптистську церкву в Києві, чотири інші громади ЄХБ у місті змусила об’єднатися в одну з “метою впорядкування сектантської мережі”. Лише на початку 1961 р. в СРСР було закрито 300 молитовних будинків ЄХБ. Громади п’ятидесятників, які вперто продовжували свої “бузувірства”, перманентно виключали з СЄХБ.

Інструкція 1961 р. спричинила нову хвилю арештів. Протестантів зазвичай засуджували за статтями 54-10 і 54-11 КК УРСР – антирадянська пропаганда і участь в антирадянській організації, за що передбачалося від 10 до 25 років заслання з конфіскацією майна і поразкою у правах на 5 років. Від 3 до 5 років тягнула відмова від військового обов’язку та невиконання умов реєстрації. Крім цього систематично проводились каральні операції з обшуком квартир віруючих і вилученням “самвидаву”, цензурувались проповіді у молитовних будинках, пресвітерів штрафували за обряди хрещення і релігійні зібрання, влаштовувались показові судові процеси. За 25 років підпільного існування РЦ ЄХБ через табори пройшло більше 2 тис. її лідерів, деякі по 5–6 разів. У такий спосіб відбувалося перманентне вилучення досвідчених і підготовлених протестантських кадрів.

У 50-х – на початку 80-х рр. такі ж масштабні репресії прокотилися й по інших протестантських течіях. Адвентисти називають ці роки “темними часами”. Ще у 1960 р. рішенням Ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР Церква АСД в особі її Всесоюзної Ради була оголошена такою, що порушує законодавство. Це означало фактичну заборону Церкви. Її майно, кошти, вся документація були конфісковані. Частина адвентистських лідерів задля збереження братства ініціювала рух за “перегляд деяких засад його життєдіяльності”. Наслідком цього став новий розкол. І позаяк вогнище непримиренної частини братства перебувало в Україні (йдеться, передусім, про Духовний центр АСД, очолюваний Павлом Мацановим), саме українські адвентисти пережили найбільші поневіряння, які продовжувалися до середини 80-х рр. У 1979 р. влада здійснила чергову спробу зламати адвентистів-реформістів, які ще з 20-х рр. не йшли на співпрацю з нею і вперто трималися пацифізму: був заарештований 83-літній лідер реформістів Володимир Шелков, який через рік помер у таборі в Якутії.

Систематичні переслідування зумовили спалах емігрантських настроїв. 1978 р. кількість п’ятидесятників, які звернулися в органи влади із заявами на виїзд з СРСР, сягала 20 тис. Євгеній Брезенден – один з небагатьох, кому вдалося емігрувати, у виступі на Сахаровських читаннях у Копенгагені 1977 р. свідчив: “Враховуючи загальну атмосферу релігійної нетерпимості, що панує в Радянському Союзі, більшість п’ятидесятників чекають найпершої нагоди... емігрувати в будь-яку некоммуністичну державу” [2, с.339]. Навіть у 1989 р., коли Михайло Горбачов дозволив святкування 1000-ліття хрещення Русі, з СРСР лише до США емігрувало 39.414 осіб; серед них перше місце посіли євреї, друге – п’ятидесятники і вірмени [17, с.2].

Майже як триллер читаються спогади про тотальне винищення комуністичним режимом свідків Єгови. В очах влади вони представляли не стільки релігійну, скільки політичну організацію. Промовистою є “Записка КДБ СРСР про необхідність виселення із західних областей України і Білорусії, Молдавської, Латвійської, Литовської та Естонської РСР учасників антирадянської секти єговістів і членів їх сімей”, скерована головою Міністерства держбезпеки СРСР Віктором Абакумовим до Йосифа Сталіна 19 лютого 1951 р. У ній, зокрема, зазначалось, що “органами КДБ упродовж 1947-1950 рр. викрито і ліквідовано кілька антирадянських організацій і груп нелегальної секти єговістів, які проводили активну ворожу роботу в західних областях України...”. Доповідалось, що за вказані роки арештовано 1048 лідерів і активістів течії, ліквідовано 5 підпільних друкарень і понад 350 тис. примірників літератури. Водночас визнавалось, що ці заходи не перешкодили появі нових єговістських осередків. Тому “з метою припинення подальшої діяльності єговістського підпілля КДБ СРСР вважає за необхідне поряд з арештом... виселити за межі України... виявлених єговістів з сім’ями в Иркутську і Томську області”. “Всього виселенню підлягає 8567 осіб (3048 сімей), з них по Українській РСР 6140 осіб (2020 сімей)” [18, с.42-47]. У відповідь на записку прийнято секретну постанову Ради міністрів СРСР від 13 березня 1951 р., підписану Сталіним, яка, дозволяючи цю акцію, містила розпорядження щодо конфіскації майна єговістів, передачі їх житлових і сільськогосподарських будівель, виробничого інвентарю, належних їм худоби, продуктів, зерна і технічних культур колгоспам та іншим державним установам безоплатно із зарахуванням у неподільний фонд. Так здійснено фізичний геноцид і матеріальне пограбування віруючих цієї конфесії. Більшість з них разом з дітьми були засуджені за антирадянську діяльність, тобто, насправді, за пацифізм, заперечення недемократичного законодавства, відмову від виборів і вступу дітей до піонерських і комсомольських організацій. У засобах масової інформації свідків Єгови зображали як “американських агентів, які діють під орудою ЦРУ та інших імперіалістичних спецслужб” [19; 20].

Тільки у 1990 р. єговістським громадам надано дозвіл на реєстрацію. Тобто, по суті, легальна історія цієї течії в Україні налічує лише 20 років. Цікаво, що масова депортація свідків Єгови не принесла бажаного

владі результату: впродовж 60-90-х рр. їхня кількість в Україні збільшилася вчетверо. А терени Сибіру і Далекого Сходу є сьогодні потужним центром єговізму в Росії, який очолюють вихідці з Галичини і Закарпаття.

Політика "державного атеїзму" не досягла результату. Попри відкриті і приховані репресії, брутальні і витончені методи тиску протестантське середовище в Україні є сьогодні, як і раніше, найчисельнішим у пострадянському просторі. Неодноразові хвилі кількісного "зняття" в протестантизмі призводили лише до употужнення його спротиву.

І все ж 80 років перманентної боротьби за виживання не минулися даремно. На початку 90-х рр. протестантське братство в Україні постало в істотно деформованому вигляді: відсутність розвинутої церковної інфраструктури, навчально-просвітницьких закладів, богословських кадрів. І нині все ще не загоєні рани внутрішніх розколів. Найбільше євангельсько-баптистське братство України, що є регіональним спадкоємцем Союзу ЄХБ, продовжує діалог з одновірчими спільнотами, які вийшли з підпільного середовища, – колишнім Союзом церков ЄХБ, Братством незалежних церков і місій ЄХБ. Подібні процеси спостерігаються в адвентизмі і п'ятидесятництві.

А ще протестантизм в Україні не дорахувався багатьох течій. Деякі з них (наприклад, лютеранство і кальвінізм) налічували тут понад 400 років, та тільки радянському режиму вдалося їх повністю витіснити. Подібна доля спіткала чеських братів, менонітів, методистів. Нині ці протестантські спільноти змушені відновлювати свою присутність в Україні майже з нуля. Зазначене зумовило сучасне обличчя українського протестантизму: його абсолютну більшість (92%) складають пізньопротестантські – найбільш адаптивні до утисків – течії баптистів, євангельських християн, п'ятидесятників, адвентистів. Їх відзначає доволі песимістична, часом негативна оцінка політичного життя, суспільної моралі, багатьох надбань світської цивілізації. Вони зазвичай консервативні у ставленні до єкуменізму і нових змін у релігійному житті, вбачаючи у цьому небезпеку своєму кредо і християнській моралі. Попри намагання доктринальної кодифікації і структурованості, цей сегмент протестантизму схильний до витворення усе нових течій і рухів. Натомість ранньопротестантські течії (насамперед, лютеранство і кальвінізм) мають в Україні досить скромні позиції. Та саме лютеранство і кальвінізм акумулюють надбання протестантського богослов'я, зорієнтовані на істеблшмент, політику, високий соціальний статус. Тривала відсутність близьких до церковної традиції, відкритих у міжцерковному діалозі, багатих богословською культурою лютеран і методистів, досвідчених у підприємстві менонітів, активних у політичному і національному житті реформатів пояснює той дивний для багатьох аналітиків факт, що український протестантизм за двадцять років вільного існування в Україні усе ще не вийшов за межі внутрішньо церковних інтересів і мало помітний у суспільному житті.

Джерела та література

1. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні / В. Любашенко. – Київ, 1996.
2. Заватски В. Евангелическое движение в СССР после второй мировой войны / В. Заватски. – Москва, 1995.
3. Любашенко В. Лютеранская Церковь в Украине: поиск национальной идентичности / В. Любашенко // Богословские размышления. – Одесса, 2003. – №1.
4. Тихомиров Б. Баптизм и его политическое лицо / Б. Тихомиров. – Москва, 1929.
5. Законодавство про релігійні культу. – Київ, 1973.
6. Клибанов А.И. Религиозное сектанство и современность / А.И. Клибанов. – Москва, 1969.
7. Гидулянов П.В. Отделение церкви от государства в СССР / П.В. Гидулянов. – Москва, 1926.
8. Путинцев Ф. Современное сектанство / Ф. Путинцев // Критика религиозного сектанства. – Москва, 1974.
9. Орлеанский Н. Закон о религиозных объединениях РСФСР / Н. Орлеанский. – Москва, 1930.
10. Жукалюк Н., Любашенко В. История Церкви христиан адвентистов седьмого дня в Украине / Н. Жукалюк, В. Любашенко. – Киев, 2003.
11. Церковь Св. Екатерины. Церковь. Община. Вера. Праздничное издание ко дню повторного освящения церкви. – Киев-Мюнхен, 2000.
12. Любашенко В. Політика советського режиму стосовно протестантів: юридичні обмеження, репресії, депортація / В. Любашенко // Україна-Польща. – Львів, 2008. – Вип.2 : Депортація. 1944-1951.
13. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – Москва, 1989.
14. Durasoff St. Pentecost Behind the Iron Curtain / St. Durasoff. – New York, 1972.
15. Bociurkiw B.R., Strong J.W. Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe / B.R. Bociurkiw, J.W. Strong. – London, 1975.
16. Bourdeaux M. Risen indeed: Lessons in faith from the USSR / M. Bourdeaux. – London, 1983.
17. Аргументы и факты. – Москва, 1990. – №40.
18. Яроцький П. «Виселити із сім'ями...» / П. Яроцький // Людина і світ. – Київ, 2001. – №2-3.
19. Соскове Л.И. Организация свидетелей Иеговы в Сибири. 40-60-е гг. [Электронный ресурс] / Л.И. Сосковец. – Режим доступа: <http://new.hist.asu.ru/biblio/borod5/got/85.html>
20. Кипиани В. «Свидетели», пережившие Холокост. Верующих христиан преследовали все тоталитарные режимы [Электронный ресурс] / В. Кипиани. – Режим доступа: <http://www.kipiani.org/plain.cgi?173>

Любашенко В. И. Протестанты в Украине: последствия политики «государственного атеизма»

В статье анализируются документы, с помощью которых советский режим в течение 1918 – начала 1980-х гг. сделал невозможным полноценное функционирование протестантизма в Украине. Раскрываются кризисные явления в протестантской среде, возникшие в результате преследований.

Ключевые слова: Украина, протестантизм, советский режим.

Lyubashchenko V. I. Protestants in Ukraine: the Consequences of a Policy of «State atheism»

The paper analyzes the documents by which the Soviet regime during 1918 – the beginning of the 1980 made impossible to normal functioning of Ukrainian Protestantism. Disclosed crises processes that have taken place in Protestant environment as a result of persecutions.

Key words: Ukraine, Protestantism, Soviet regime.

УДК 94:291.68(477.7)“1920/30”

Є. О. Голощапова

«СЕКТАНТИ – НАЙЗЛІШІ ВОРОГИ НАРОДУ»: АНТИРЕЛІГІЙНА БОРТЬБА ПРОТИ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН-БАПТИСТІВ В УКРАЇНІ 1920–1930–Х РР.

Стаття присвячена дослідженню особливостей репресивної політики радянської влади проти євангельських християн-баптистів у 20-30-ті рр. ХХ ст. у південноукраїнському регіоні. На основі широкого кола джерел автор доводить цілеспрямованість дискредитації баптистів у суспільній свідомості, визначає негативні наслідки позбавлення священнослужителів громадянських прав, аналізує процес закриття молитовних будинків та нищення релігійної літератури.

Ключові слова: євангельські християни-баптисти, сектанти, антирелігійна боротьба, репресії

Активний розвиток конфесії євангельських християн-баптистів у середині 1920-х рр. для влади означав зміцнення нового конкурента в ідеологічній боротьбі. Стимування розвитку баптистських громад за допомогою правових утисків та антирелігійної пропаганди не давало очікуваного результату. Більш ефективним у знищенні ідеологічного суперника стало використання тези про посилення класової боротьби, яка вже спрацювала у розбурханому революційному суспільстві.

Репресивний характер антирелігійної політики радянської влади, її форми, методи та наслідки детально досліджені в працях сучасних українських науковців: О.М. Ігнатуші [1,2], В.О. Пашенко [3], А.М. Киридон [4]. Торкається цієї проблематики відома дослідниця історії протестантизму В.І. Любашенко [5]. Доля протестантських конфесій в умовах антирелігійної політики досліджена полтавськими науковцями П.А. Кравченком та Р.А. Сітарчуком [6].

Вважаємо, що репресивна політика радянської влади по відношенню до євангельських християн-баптистів спрямовувалась за кількома головними векторами: дискредитація віруючих у суспільній свідомості, позбавлення громадянських прав священнослужителів, закриття молитовних будинків, нищення релігійної літератури.

Апофеозом репресивної політики стало застосування каральних дій (арештів, заслань, розстрілів) проти баптистів. Означена проблематика розглядалась автором в окремій статті [7].

Дискримінація євангельського руху та створення образу «баптиста-сектанта» почалось від часу появи євангельсько-баптистського руху на теренах південноукраїнського регіону в середині ХІХ ст. «Сектантами» ставали представники всіх протестантських течій, які позиціонувались як чужі, привнесені, ворожі впливи.

Навмисне відродження в 20-ті рр. ХХ ст. дореволюційної риторики щодо баптистів сприяло закріпленню тих негативних образів, які були створені у православного населення офіційною церквою.

З точки зору релігієзнавців, для секти, як типу релігійної організації, характерні такі риси як: невелика кількість послідовників, постійне намагання ізолюватися від суспільного життя, претензія на виключність свого віровчення, прояви опозиційності та непримиренності до інакомислячих.

Зауважимо, що з наукових позицій використання терміну «секта» доречно тільки для початкового етапу організаційного розвитку конфесії.

У досліджуваній період інституційний розвиток конфесії євангельських християн-баптистів проходив під знаком церковного становлення баптизму. У цей час, по суті, повним ходом йшов процес формування його ідейно-догматичної системи, вироблення норм внутрі- та позарелігійного життя, створення розгалуженої інституціоналізованої організації, налагодження освітньої, пропагандистської, місіонерської, філантропічної діяльності [5, с.240].

Отже, безпідставне та необґрунтоване використання терміну «секта», «сектант» в офіційних виданнях та постановях 20-х рр. свідчило про навмисне невизнання конфесії євангельських християн-баптистів та її послідовників вагомим чинником духовного життя українського народу.